

Kozmopoliták, hungarusok és az iróniahatár

Bene Sándor

Szirmay Antal országleíró parabolái közül az első éppenséggel a „külföldiek” által hangoztatott *Extra Hungariam non est vita* szállóigéje.¹ Nem véletlenül. Munkája 1804. január 1-jéről keltezett előszavában saját Magyarország-leírásának koncepcióját az erasmusi adagiumhagyományból eredezteti.² Az örök táblabíró szája sarkában bujkáló ironikus mosoly humanista eredetű, erasmusi mosoly: a hagyomány gyöngyszemeinek, mint a régmúlt narratológiai leleteinek igazságértéke éppen azért nagy, mert bizonyíthatatlanságuk ellenére makacsul tartják magukat a tradícióban. Szirmaynál a tradíció erejébe vetett hit valójában a modern szkepszist leplező álnaivitás; az egyetlen hiteles történelem a történelemtől való magántudás és a mégoly bizonytalan, ám mégis létező közösségi emlékezet.

Dessewffy József *Bártfai leveleiben*³ viszont ez az ironikus erasmusi hang már átfordult az új hungarusdiskurzus kritikai tónusába. Komoly változás alig két évtized alatt. Itt olvassuk az 1817. augusztus 15-ről keltezett tizenegyedik fejezetben:

„Csak úgy hazudnak azok, akik a magyarországi földművelő sorsát a baromé-hoz igyekeznek hasonlítani, mint azok, kik egész hazánkra alkalmaztatják ama régi mondást: »*Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*«. Itt is

¹ „Magyarországot széltében *európai Kánaánnak* mondják. Köztudomású róla azoknak a nemzeteknek a véleménye, amelyek megismerték a termékenységét: *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*.” SZIRMAY 2008, 46.

² „...ha a keresztényeknél ama Rotterdami Erasmus, az éleselméjű példabeszéd-gyűjtő nem átalította, hogy ezekről a művelt világ számára egész értekezést tegyen közzé: melyik honfitársam vethetné szememre ezt a vállalkozásomat?” SZIRMAY 2008, 29–30. Az előszó mellett már művének a történelem humorát idéző címe is félreérthetetlenül utal e mintára: *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum [...] historico-iocose conscripti* (SZIRMAY 1804). Kiemelés: B. S.

³ DESSEWFFY 1818.

középet esik az igazság. Bírok én mind boldogabb, mind boldogtalanabb környékeken, sőt többet a boldogabbakon, lelkem esmérete meggyőződése után mondhatom tehát: hogy az ország felföldi hegyköz részei kívánják meg, egy időtől fogva főképpen, a kormányzék dajkálkodását.”⁴

A szövegrész egy párbeszéd következtetése, amelyet a szerző egy tót parasztemberrel folytat, aki nagyon gyakorlatiasan látja a saját helyzetét, pontosabban sorolja a problémákat, mint az értelmiségiek „száz akta rakásokbul”⁵ (a papi tizedet, a soha helyben nem lakó földesúr hiányát, a vármegye megkövetelte újoncállítást stb.). A beszélgetés az erőltetett erdőirtás kapcsán indult, amelyet korlátozni kellene a meredek hegyoldalakon, hiszen az eső egy év alatt lemossa róluk a termőföldet, teljesen haszontalan tehát ilyen intenzív művelésre törekedni. A kritika egyértelműen a Kazinczy és Berzeviczy között folyó vita diskurzusába illeszkedik, és az elhamarkodott általánosításoktól igyekszik óvni a feleket, amikor az organikus, a helyi adottságokhoz illeszkedő (ma azt mondanánk: a környezettudatos, a fenntartható fejlődést preferáló) szemlélet mellett érvel, és javasolja figyelembe venni a tájegységek sajátosságait. De van egy tágabb kontextusa is, mégpedig éppen a hungarushagyomány (s a hozzá kapcsolódó kulturális, politikai beszédmódok) védelme. Dessewffy munkája ugyanis a Kazinczy Ferencsel fenntartott több évtizedes barátságának egyik próbaköve, mind esztétikai, mind ideológiai szempontból. Kazinczy neki címezte a híres – és lényegében soha el nem készülő, de részpublikációkban és a kiterjedt levelezésben fokozatosan ismertté váló – *Erdélyi leveleket*,⁶ ő pedig közvetve erre válaszolt a legszűkebb körhöz tartozó Döbrentei Gábornak adresszált *Bártfai levelekben*.

A soknyelvű, több nemzetiség által lakott város objektív részletességű leírása Dessewffynél jól kiszámított írói fogás, a „felesleges” tárgyak iránti toleranciájával egyetemben. Például a Kazinczy által kifogásolt⁷ „gót cikornyák” a bártfai Szent Egyed-templom leírásában (együtt a város építészeti képének festésével) mesterien tömörítik és szervezik az egyébként szétesésre vagy erőltetett hozzátoldásra ítélt s mégis nélkülözhetetlen történeti bevezetést. (Ennek szerves beillesztését maga Kazinczy sehogyan sem tudta megoldani az *Erdélyi levelekben*.) Dessewffy Bártfája „eltótosodott szász gyarmat (colonia)”⁸ a város szenátorai ró-

⁴ A művet a továbbiakban a modern kiadásból idézem: DESSEWFFY 2004, 111.

⁵ DESSEWFFY 2004, 110.

⁶ A keletkezéstörténetről és a 16 (!) „kidolgozásról” tájékoztatnak Szabó Ágnes tanulmányértékű jegyzetei: KAZINCZY 2013, 547–569.

⁷ Dessewffy Józsefnek, 1818. szept. 18. KAZINCZY *Levelezése XVI. köt.*, 1906, 141; idézi VADERNA 2013, 184.

⁸ DESSEWFFY 2004, 15.

mai eredetről fantáziálnak, miközben hosszú tógáik valószínűleg Károly Róbert idejéből, a vele érkezett itáliai telepesek révén honosodtak meg köztük. Kár is volt, mosolyodik el Dessewffy, „ezt a római eredetet ki nem nyomozni, és elő nem adni, miképpen váltak a rómaiak tótokká”⁹ A különböző népek és nyelvek organikus összenövése vagy éppen párhuzamos létezése történeti tény, s mint ilyennek nagyon is megvan a maga önértéke – a szerző jól tudja, hogy a gót templom részletes leírása, akár csak a sekrestyés által megmutatott, gazdagon díszített miseruhák (kazulák) felidézése (vagy a kötet függelékében közölt német nyelvű *Po-lizey-ordnung* reprodukálása)¹⁰ e toleráns hungarusvilág szilárdságának legfőbb bizonyítékai és ideológiai tartóelemei. Ezért kommentálja a nevezetes miseruhák domborhímezését a tételmondattal: „Előttem mind tiszteletes, amit az idő megkímél. Nem tehetett ez ekkoráig legkisebb kárt sem benne.”¹¹

A százszok megértő humorral kezelt eredetkeresése együtt jár nála a szlovákok empatikus nemzetkarakterológiai jellemzésével (a hegyek-völgyek közé szorított, mostoha körülmények elviselésére ítélt tót parasztot elnézve megállapítja: „annyi tűrő erő van benne, mint a magyarban cselekvő”).¹² Láttuk, szívesen meg is hallgatja, ha teheti, a jogos panaszát. Az imént említett gazdasági tárgyú beszélgetés párja, prózapoétikailag mélyen átgondolt folytatása az utolsó, tizenkettedik levél romantikus fenségtű (Tassót idéző) leírása a Bártfa környéki fenséges fenyeserdőről.¹³ Dessewffynek gondja van rá, hogy ideológiailag célzatosan zárja le a művét. A mindent szabályozni akaró, mindenből profitot préselő ember sorvágással pusztítja az erdőséget – a természet viszont maga harcol a barbárság ellen. Az erdő felnövésehez a fák vegyes társulására van szükség, s ennek összeállása időbe telik. Az eredmény, a „szépliteratúra” nyelvére átkódolva: a lélekemelő, fenséges élmény. S ahogy a fák nőnek, velük nőnek a törzsükbe vésett, különböző nyelvű feliratok – az idő lassan hieroglifákká nemesíti őket.¹⁴ Aki ki tudja betűzni őket: az a hungarushagyomány jogos és igaz örököse.

Dessewffy munkájának viszonylagos sikertelensége s gyors feledésbe merülése nem a mű esztétikai értékének hiányaiból fakad,¹⁵ hanem annak ered-

⁹ DESSEWFFY 2004, 14.

¹⁰ DESSEWFFY 1818, 186–200. Lőkös Péter magyar fordítása: DESSEWFFY 2004, 129–135.

¹¹ DESSEWFFY 2004, 21.

¹² DESSEWFFY 2004, 109.

¹³ DESSEWFFY 2004, 116–126.

¹⁴ „Nagy része tehát, kivált az idősb fenyvek, derekainak teliden-teli van hornyolásokkal. Mint valami düledékes egyiptomi templomban mulatám én nem egy ízben magamat, ez, mind külön nyelveken tett, mind pedig értelmekre nézve olykor valóságos hieroglifoszi írárok olvasgatásával.” DESSEWFFY 2004, 120.

¹⁵ Az irodalmi kudarc történetét a legrészletesebben dolgozza fel VADERNA 2013, 167–175.

ménye, hogy a benne megrajzolt hungarusideál iránt megcsappant az érdeklődés. Irodalmon belül és kívül, a következő évtizedben már szinte mindenki a konfliktusok élezésében volt érdekelt, akár tudatosan tette, akár nem.

A *Bártfai levelek* megjelenésével szinte egy időben, 1818-ban került az olvasók elé Kazinczy Ferenc nagy vihart kavart mutatványszövege a készülő *Erdélyi levelekből*: a szász vidéket és népet bemutató részlet, a *Tudományos Gyűjteményben*.¹⁶ Ebben mintha Dessewffy toleráns megközelítésének a tökéletes ellentéte fogalmazódna meg. A műfajnak megfelelő könnyed stílusban ugyan, de módszeres és ideológiailag átgondolt bírálatot kap a szászok nyelve, öltözködése, fiziognómiája, társadalmi szokás- és viselkedésrendje, mindenekelőtt – vagy inkább mindennek összegzéseként – pedig a közös hazához, a magyar államhoz való viszonyuk, a természetes önzés és a közjogi privilégiumokkal alátámasztott bezárkózó „patriotizmusuk”. Már az első érintkezés emlékei (a segesvári hetivásárban szerzett benyomások) árulkodóak: „A’ physionomiák vadak; egyet sem láttam, a’ mit szépnak lehetne mondani.”¹⁷ A tulajdonképpeni „szász földre” csak ezután érkezik az utazó, rácsodálkozik a gondosan épített kőházakra, ám ezek leírása is visszájára fordul, amikor összeveti őket a vályogból vert, zsúppal fedett magyarországi falusi házakkal: „azok nekem kedvesebbek mint ezek a’ czifra kőházak, mert ott lelket lelek, itt nem lelek” – a szászok, „cultúrája a’ – kőház.”¹⁸

Az általános jó mód titka: a közügyekre szükséges pénz saját haszonra fordítása. Az iskolák, a kórházak nem állnak jobban, mint a szegényebb magyar világban; a földesurak nem atyjai és pártfogói a szegény népnek, a prédikátorok kiemelkedő javadalma nem áll arányban a műveltséggel, könyvtárakra, közgyűjteményekre nem szánnak adományt. „A’ negyvenezert vonó Predikátor hordat e’ Tudós Újságokat, könyveket? társalkodása által annak szeretetét, a’ mi által az ember nemesebbé vál, terjeszti e? szereti é azt a’ hazát, mely őtet olly gazdagon fizeti, a’ hogy negyven Vice Ispánjainak nem fizettetnek? s mit teszen azon Vallásért, mely őtet illy gazdagon fizetteti?”¹⁹

A „mindenek boldogsága”, a „nemzeti becsület”, a valódi kultúra egyaránt hiányoznak. Az egész leírás arra irányul, hogy egyetlen alaptételt járjon körül és tudatosítsa az olvasóban: a kultúra (a lélek és a szellem művelése) és a civilizáltság (beleértve az anyagi jólétet) nem járnak együtt szükségszerűen, az er-

A „rehabilitáció” későn érkezett, a művet a mai tudományosság kezdi értékén becsülni, vö. RADNAI 2022, 94–95. Az újrafelfedezés kiindulópontja: KÓSA 2004.

¹⁶ KAZINCZY 1818, 91–112. A szöveg modern kiadása: KAZINCZY 2013, 39–49.

¹⁷ KAZINCZY 2013, 39.

¹⁸ KAZINCZY 2013, 41.

¹⁹ KAZINCZY 2013, 42.

déli szászoknál meg különösképpen nem. A szász fejezet retorikai csúcspontja a befejezés, a Szászmeggyes környéki falvak leírása; ezek oly szépek, mintha csak Svájcban járna az utazó. A bennük lakó nép azonban válasz nélkül hagyja a hely nevéreklődő „nem-vad Útast”: „Négy szászt szólítottam meg, ’s felelet nélkül hagyta mind a’ négy, a’ Predikátor pedig elvoná magát ablaka mellől, midőn szekereinket a’ ház előtt elhajtani látá. – Melly Medvefaj.”²⁰

Ez utóbbi minősítésen valóságos sajtóháború tört ki, barátai levélben figyelmeztették a várható heves reakciókra, majd érkeztek a röpirat terjedelmű szász válaszok. Kazinczy a későbbi kidolgozásokból a „medvefaj” kitételt elhagyta ugyan, de véleményének lényegén, a szászoknak címzett bírálat irányán nem változtatott. A durvaság fokmérőjévé vált kifejezés azután majd Vörösmarty hírhedt tótellenes epigrammájában tér vissza, talán éppen innen átemelve: „Medve hazádban nem hallani emberi szót. / »Krk, Szmrt, prszt –« Ne üvöls! mert elfúlsz tőle...”²¹

Az *Erdélyi levelek* erős szálakkal kapcsolódik Kazinczynak a Berzeviczyvel folytatott vitájához, hiszen a szászok bírálatát módot ad a magyar rendi világ humanusabb viselkedésének dicséretére, a paraszttal atyai módon, szeretettel bántó földesurak felemlegetésére.²² Kazinczynál ezek a morális értékek felülírják a gazdaság vagy a társadalomszerkezet szempontjait. A szászok „vadak”, az őket megfigyelő nemes utazó „nem-Vad”, azaz kulturált ember. A *vadság* a természeti állapot maradéka; oka elsősorban az indulatok, az érzelmek kiművelésének, finomításának elmaradása, a faragatlan durvaság, az ösztönén felülkerekedése az emberen, a „szív vadsága”.²³ A belőle való kivetkezés, a szabadulás tanulási folyamat: kulturális erőfeszítés eredménye.

Kazinczy ezekben az években olyan erősen koncentrált a problémakörre, hogy más típusú, akár filológiai munkáiban is felbukkannak ennek nyomai. Különösen érdekes például, amikor az 1816-ban általa gondozott Zrínyi-kiadásban az eredeti szöveg „váltság” szavát „vadságra” cseréli. A konjektúra mögött mélyen átgondolt, noha sajátosan „civilizatorikus” teológiai program állt. Tegyük egymás mellé a *Feszület-himnusz* eredeti, Zrínyi-féle szövegét és a Kazinczy-féle változatot:

²⁰ KAZINCZY 2013, 48.

²¹ A kritikai kiadásból kimaradt szöveg közölve: SZÖRÉNYI 2002, 161–162.

²² Alapvető tanulmány, amely az *Erdélyi levelek* szász fejezetének a Berzeviczy-vitával való szoros kapcsolatára rávilágított: BÍRÓ 2010.

²³ Kiragadott példák: „...nagy-atyám a’ legszelídebb, legemberibb szívű úr volt, de korának *vadsága* szerént rettentő káromkodású”. KAZINCZY 2009, 395. „Eperjesen töltött időm veszett idő volt volna, ha a’ Táncmester és eggy minden tekintetben tiszteletes leány Pataki *vadságomból* ki nem faragtak volna; ’s ez is haszon.” KAZINCZY 2009, 462.

Uram, nem mi értünk sem mi erdemünkért,	Uram, nem mi értünk, sem mi erdemünkért
Hanem kegyelmez-meg magad irgalmáért,	Hanem kegyelmez meg magad irgalmáért!
Ne legyen heában hogy fiad ontott vért	Ne legyen heában, hogy fiad ontot vért
Köröszt fán mi ertünk, az mi valtságunkért . ²⁴	Köröszt fán mi ertünk, az mi vadságunkért ! ²⁵

Ami érvényes az egyénre, nemzetre, az érvényes lesz az egész emberiségre, hiszen amiképpen a Megváltót az emberek *vadsága* adta halálra, végső soron éppen a krisztusi áldozat tesz mindnyájunkat képessé a vadságtól való megváltódásra – vagyis az emberré válásra.

Ebben a kontextusban világos, hogy az *Erdélyi levelek* egyik nem titkolt célja – a sok egyéb között – éppen az, hogy bemutassa az ott lakó magyarság „nem-vad” voltát. Különösen árulkodó a Cserey Farkasról adott leírás, mivel fényt derít az útleírás legközvetlenebb, de jószerével végig rejtve maradó indítékáról: „Némelly külső országi Tudós és nem-Tudós azt hiszi, ’s Schlözer után azt mondja, hogy Erdély az a’ föld, a’ hol véget ér az emberiség; nyilván azért, mert Erdélyen túl már Moldva fekszik; de midőn innen egy Csereynek levele jut hozzájok, kénytelenek lesznek felkiáltani: *Et heic dii sunt!*”²⁶ A megfogalmazás többszörösen háritó-enyhítő: szerinte nem maga Schlözer, hanem az őt félreolvasó „némely tudós” gondolja csak így... A valóság azonban az, hogy mégis a nagy göttingeni tudóssal folytatott rejtett vita, vagy ha úgy tesszük, önigazoló magyarázkodás szervezi az *Erdélyi levelek* argumentációjának ezt a rétegét.

A vita mögött személyes motiváció is állhatott. Schlözernél ugyanis Kazinczy maga jelentkezett be, már évekkel korábban. Szeretett volna a bizalmába férkőzni, szellemi partnerré válni; ám udvarias, távolságtartó gesztuson túl egyéb biztatást nem kapott, Schlözer a párbeszédre, további kapcsolattartásra alkalmat kínáló felkérést (egykori tanítványa, Daniel Nitzsh posztumusz művének kiadását) elhárította.²⁷ A kísérletre akkor került sor, amikor a magyar értelmű tudósok közül sokan, köztük Kazinczy jó emberei, éppen elfordultak az

²⁴ A kiadásban: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_842/?r=0&pg=327&layout=s (Megtekintés: 2026. március 9.); a kéziratban: <https://mek.oszk.hu/02600/02676/pdf/pdf/10.pdf> (Megtekintés: 2026. március 9.)

²⁵ KAZINCZY 1817a, 150. – V. Ecsedy Judit szerint értelmetlen félreolvasásról, illetve félreírásról lehet szó: V. Ecsedy 1991, 239–240. Én inkább eszmetörténeti irányban keresem a magyarázatot: BENE 2026.

²⁶ KAZINCZY 2013, 57.

²⁷ August Ludwig Schlözernek, 1809. február 25. KAZINCZY, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013: 82. Fordítás és kommentár: KAZINCZY, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013: 500–502.

európai közvéleményre nagy hatást gyakorló professzortól annak kimondottan magyarelles előítéletei miatt, amelyek az erdélyi szászokról írott műve mellett az orosz „Nestor-krónika” kiadásában, az ahhoz fűzött magyarázataiban is megfogalmazódtak.²⁸ A magyarok a „szász könyv” beállítása szerint eredendően „vadak”, minden újítás ellenségei.²⁹ A magyaroknak – más nomád népekhez hasonlóan – régen el kellett volna tűnniük a történelem színpadáról, s ezt csak korai királyaik betelepítő politikája akadályozta meg: érintkezésbe kerülve a fejlettebb civilizációs fokot képviselő szászokkal, eltanulták tőlük a túlélésüket lehetővé tevő eljárásokat (hadviselésben, építkezésben).

Kazinczy már eredetileg is úgy gondolta, ebben a koncepcióban túl nagy szerepet játszik a civilizáció anyagi és tárgyi vonatkozásainak hangsúlyozása. Mivel maga Schlözer nem adott alkalmat rá, hogy megvalósítsa a feltehetőleg vágyott közvetítő, egyensúlyozó szerepet, s kifogásait magának a professzornak adhassa elő, ezért a valahai göttingeni eminens tanuló, Schlözer-tanítvány Berzeviczy Gergely utilitarista, a magyar rendi alkotmányt elítélő művéről, a parasztok helyzetét tárgyaló monográfiáról³⁰ írt kritikát már 1809-ben, és a szerzővel magával folytatott baráti hangú, de élesen polemikus vitát későbbi levelezésében.³¹ Sok mindenben egyetértenek, írja Berzeviczynek 1810 elején, „a’ Nationalismust kivéve, mely nekem idolumom, és a’ melly felől Te semmit nem tartasz”.³² Nyilván a mestert, Schlözert is arról győzködte volna, mint itt a tanítványt: a fő probléma nem a parasztság anyagi helyzete, és nem is általában a társadalom gazdasági fejlődése (hiszen ebben nincs az a barbár, aki ne értene egyet Berzeviczyvel), hanem az, ha ezt egy hamis, szűk látókörű kozmopolitizmus nevében tesszük, amely figyelmen kívül hagyja a nyelvi szempontot és vele a *költészet* civilizáló, humanizáló, az originális vadságot eltávoztató szerepét,³³ sőt gazdaságilag is megtérülő értékét.

Kazinczy a nemzeti nyelv és költészet, a tánc, a viselet, a történelem kultuszában a későbbiek során is olyan „megtisztult nationalismust” látott, amely „nem a mások megvetését tanítja, hanem a magunk szabados, forró szeretetét”.

²⁸ NESTOR 1802.

²⁹ „...melyik vad vetközi le önként vadságát?” Idézi: BÍRÓ 2011, 172.

³⁰ BERZEVICZY 1809.

³¹ A vitáról: MISKOLCZY 2009–2010, 3. köt., 102–118; MISKOLCZY 2014, 55–62.

³² Berzeviczy Gergelynek, 1810. július 23. KAZINCZY, *Levelezés XXII. köt.*, 1927: 254–259, itt: 258.

³³ „...a história bizonyítja, hogy ha valahol a’ Jó gyökeret vert, ott mindig a’ Szép készítette az utat. Miért lenne ez minálunk másképpen? A poesis és mindaz, a’ mi ezzel szorosabb vagy tágabb összeköttetésben vagyon, a’ legszebb virága az emberi elmének, az pedig nyelv nélkül nem virágozhatik; – nyelv nélkül, mondom, s a’ nyelv alatt minden nemzetnek a’ maga saját nyelvét értem.” *Uo.*, 256.

Erre a legfelső pontra azonban a nacionalizmus csak akkor juthat el, ha előbb a kozmopolitizmus oltása kiirtja belőle a „vadságot”.³⁴ A szerb költőhöz, Lukijan Mušickihez írott híres sorait sokan idézték már: „Az én patriotizmusom nem ellenkezik a cosmopolitizmussal, s midőn a magyar nyelvnek virágzását ohajtom, midőn azt, amennyire tőlem kitelik, elősegélni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy – más nyelveknek károkkal virágozzék az én nyelvem.”³⁵

A Berzeviczyvel folytatott, lassan elmérgesülő vita háttérében végig ott állt a példaképpel, a mesterrel való ellenkezés, a schlözeri kozmopolitizmus elvetése.³⁶ Erre utal az elhíresült (mert korabeli sajtónyilvánosságot kapott) 1817-es levélváltás is Joseph Hormayr báróval, amely fordulópontot jelez éppen a „kozmpolita” jelző használatában. (Ekkor jelent meg nyomtatásban is Hormayr lapjában a nyolc évvel korábban elkészült Berzeviczy-recenzió.)³⁷ A bírálat szerzői kommentárja így hangzik: Berzeviczy „...exoticaí műveltsége miatt nem leli fel magát kénye szerint közöttünk, ő előtte a’ Nemzetiség, semmi, mivel az, a’ mint ő tartja valami félszepség, ’s mivel minket Magyarokat (tulajdon szavaival akarok élni) Nemzetnek se néz. Ő cosmopolita, ’s a’ kereskedés, előtte legfőbb, ezért ő minden egyébről lemondana.”³⁸ A báró nyugtázó mondata még erősebb és tételszerűbb: „Egészen szívemből van az kiírva, a’ mit az Ur a’ Nemzetiség és Cosmopolitismusról ír. Ezen utolsót halálban gyűlölöm. Megfojt ez egészen minden polgári, minden katonai virtust, ’s csak azon nyomorulttak’ mentsége, kik a’ magok körökben semmi Jót ’s Nagyot vagy véghez vinni nem tudnak, vagy nem akarnak. A’ Nemzetiség tart fenn ’s éleszt mindent.”³⁹

Az, hogy ez a rövid levélváltás magyar fordításban Döbrentei *Erdélyi Muzéumában* is megjelent,⁴⁰ akár korszakhatárnak is tekinthető. Kazinczy ekkor lát

³⁴ A „hideg cosmopolitismus” egyetlen haszna: „megnemesíti a’ vadságba csapó nationalismust, melly csak akkor tiszteletes, midőn e’ főpontját eléré; a’ megtisztult nationalismus nem a mások’ megvetését tanítja, hanem a’ magunk’ szabados forró szeretetét”. KAZINCZY 1836, 256.

³⁵ Musiczky Lucziánnak, 1812. február 5. KAZINCZY, *Levelezés IX. köt.*, 1899: 276.

³⁶ A Nestor-krónika előszavában a kozmopolitizmus a tudományos elfogulatlanságot kifejező kulcskategória – a „patriotizmus” pedig sajátos módon a német tudós kutatásait befogadó Oroszországhoz való hűséget jelentette. NESTOR 1802, XVIII. (Vorbericht). Schlözer hasonló fesztelen elaszticitással használja a fogalompárt a kommentár második kötetének Stefan Stratimirović karlócai érsekhez címzett ajánlásában, ahol az érseket „mély kozmpolita tisztelettel” (*mit inniger kosmopolitischer Hochachtung*) kéri, hogy fogadja ajándékát azzal a „szláv patriotizmussal” (*slavonischen Patriotismus*), amellyel ő maga is megírta a kommentárt. „An Se Hochwürdigste Excellenz Herrn Stefan Stratimirovicz von Kulpin, Erzbischofen von Karlowitz, Metropoliten der Slavisch-Serbisch-Walachischen Nationen”, NESTOR 1802, sztlan.

³⁷ Az adatokhoz lásd még: BÍRÓ 2010, 347.

³⁸ Joseph Hormayrnak, 1817. január 23. KAZINCZY, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013: 198.

³⁹ Hormayr Kazinczyhoz, 1817. február 20. KAZINCZY, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013: 199–200.

⁴⁰ KAZINCZY 1817b, 189–190.

neki az *Erdélyi levelek* „dolgozásának”, az antropológiai koncepció kialakításának. A magyarokkal szemben elfogult Schlözer bírálata a műben csak közvetve érvényesül, de minden írói eszközt megragad, hogy a nyugati és a hazai nyilvánosságban megszilárdult sztereotípiákat felforgassa. Erre éppen a szászokról írt provokatív rész publikálása kínálkozik a legjobb eszköznek: a Schlözer-féle szelíd ábrázatú,⁴¹ dolgos nép toposzával szemben nála ezért lesz a szász fizionómia „vad”. A bihari hágótól Belgrádig és Pestig húzódó, „buján-termő” és megművelt mezők *fertilitas*-képével szembe kerül a „krajnai sivatagnak” tűnő mezősegi táj, ahol a szilaj, de nyílt magyar arcok helyett a „tartózkodó, alattomos, szolgálai” pillantású oláh szekeresek tűnnek fel.⁴² Ám mindez csak bevezetés a szász vidék kiváltságokat őrző, a közös magyar haza érdekeitől elzárkózó, civilizáltan önző „vadságáról” szóló leírás előtt. Többről van itt szó, mint a rendi alkotmány védelméről és valamiféle nemesi paternalista idill megképzéséről. A bevett, megszilárdult, a nyugati tudományosság által hitelesített véleményigazságok feltörési kísérletével, radikális felforgatással találkozott az olvasók – akik aztán hiába várták a folytatást. Kazinczy túl sokat markolt, túl sokféle elvárásnak akart megfelelni az *Erdélyi levelek* publikálásával, s ez a megfelelésigény megakadályozta a végleges szerkezet és stílus kialakításában. Nem beszélve az allúziók mögöttes hálózatáról, ami csak azok számára vált érzékelhetővé, akiknek „volt fülük a halláshoz”.⁴³

Persze lehet ezt a másik oldalról is értékelni. Ha elkészül a vágyott kiadás, és a magyar mellett német fordításban is megjelenik, a legjelentősebb hozzászólások egyike lett volna az *Extra Hungariam*-vitához. Bizonyította volna, hogy *van* magyar élet a magyar határokon kívül is (ne feledjük: ekkor Erdély külön közigazgatás alatt álló terület, ide vág Kazinczy éles megjegyzése a mű bevezetésének első mondatában: „Magyarország nem ismeri Erdélyt”).⁴⁴ Az imént kiemelt részlet végső soron sikeres stratégiája a meglévő politikai, kultúrpolitikai ellentétek esztétikai diskurzusba transzponálása volt, s üzenete egyértelmű: minden nemzet akkora területre jogosult, amekkorát a nyelvével és kultúrájával meg tud tölteni. Nagy kár érte, hogy ez a kultúrnemzet-stratégia csak provokatív szemelvényként jelenhetett meg, s nem került a nyilvánosság elé az egész mű terjedelmi arányaiban.

⁴¹ BÍRÓ 2011, 174.

⁴² KAZINCZY 2013, 50–51. Az *Erdélyi levelek* illeszkedése Kazinczy egyéb útleíró műveinek kontextusába további kutatásra érdemes; a kiindulópont: FRIED 1996.

⁴³ „...belé szövöm a' Munkába Religiói, Philosophiai, Aesthetikai, Philologiai, sőt még Politikai gondolkozásomat is, úgy legalább, hogy a' kinek a' hallásra füle van, érthesse.” Kis Jánosnak, 1817. február 22. KAZINCZY, *Levelezés XV. köt.*, 1905: 72.

⁴⁴ KAZINCZY 2013, 213.

Tanulságos, hogy a két vitapartner és barát mennyire eltérő utat járt be ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Kazinczy a toleráns, kozmopolita hungarus álláspont felől indulva jutott el annak nemzeti szellemű kritikájáig. Dessewffy József a Berzeviczy-vita kezdetekor még harcos álláspontot képviselt, és keményen fogalmazott a magyar nyelv vezető szerepét kétségbe vonókkal, a tübingeni pályázat kiíróival szemben: „Vagy oroszokká vagy németekké kell válnunk előbb-utóbb, ha nem akarunk magyarokká egyesülni, és ha nemzetünket, nemzeti eredetünket, nemzeti javainkat fenn tartani nem akarjuk. [...] Magyar-ország a Magyaroknak országa, a többi benne lakó nemzetségeknek tsupán lakhelye.”⁴⁵ Az 1810-es országgyűlésen még ebben a szellemben érvelt a magyar nyelv ügye mellett⁴⁶ – pár év elteltével viszont a *Bártfai levelek*ben pozitív utópiát rajzolt az organikus összefejlődés lehetőségéről, a kölcsönös tolerancia, egyfajta „hungarus kozmopolitizmus” jegyében. Lehet persze úgy értelmezni a művet, hogy annak háttérében, mintegy mögöttes előfeltevésként, ott van a magyar nyelv vezető szerepének tézise. Tény azonban, hogy ha ott van, akkor ott is marad, a háttérben. Dessewffy könyve, bármennyire is vonzó alternatívát kínál a konfliktuózus Kazinczy-féle megközelítéssel szemben, végül is elegánsan ellép a legfontosabb kihívás mellett, és nem reagál a „nemzetiségeknek” a magyarokkal szembeni növekvő ellenérzéseire, sem pedig ezen érzések ideológiai háttérére (mondjuk úgy: kozmopolita támogatására) a művelt nyugati világban. Úgy tesz, mintha már meg is valósult volna az, ami pedig csak feladat lett volna: a hungarusideológián iskolázott kiművelt, „nem-vad” nemzeti szellem életre hívása és általános elfogadtatása.

Két szellemi habitus, két megközelítése ugyanannak a problémakörnek – miközben a két író szorosan együtt is működik. Talán csak árnyalatokban különböznek. Kinek is fontos ez? A fogalmak határai egymásba mosódnak, a finom distinkciók távolról nehezen kivehetők. Göttingen és Jéna messze voltak, onnan nem látszott a különbség a „vadságba csapó” nacionalizmus, illetve a kozmopolita idea által „megnemesített” nacionalizmus között. Ma sem látszik. De hát ki mást is érdekelnének ezek a finomságok, ha nem a mai hungarusokat (és hungarológusokat)? Egyedül nekik, azaz nekünk fontos, hogy megértsük és szomszédainknak is segítsünk megérteni az erasmusi iróniát (öniróniát) Szirmai táblabíró úr mosolyában: „Extra Hungariam non est vita...”. Enélkül vadak maradnánk mindnyájan, a szó szerinti és túsza. Az igazi határ pedig itt húzódik: nem országrészek, nem nyelvek és népek, hanem vad és nem vad „útasok” között.

⁴⁵ Az írást közli: MISKOLCZY 2009, 312–325, itt: 318, 322.

⁴⁶ AJKAY 2010, 42–51.

Hivatkozott irodalom

- AJKAY 2010 – AJKAY Alinka, *Dessewffy József és a Tübingai pályamű = Ragyogni és munkálni, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 42–51.
- BENE 2026 – BENE Sándor, *Fűtől fáig, váltságtól vadságig, Kazinczy Ferenc Zrínyi-olvasata = És minden lágyan ellebeg... = In honorem Jankovics József*, szerk. Mercs István, Pintér Márta Zsuzsanna, Eger, EKKE, 2026 (Modus hodiernus, 15), 246–260.
- BERZEVICZY 1809 – BERZEVICZY, Gregorius, *De conditione et indole rusticorum*, s. pp., J. Mariassy, 1809.
- BÍRÓ 2010 – BÍRÓ Annamária, *Kazinczy esete a szászokkal = Ragyogni és munkálni, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 338–350.
- BÍRÓ 2011 – BÍRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben, August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 272).
- DESSEWFFY 1818 – DESSEWFFY József, *Bártfai levelek*, Sárospatak, Nádaskay András, 1818.
- DESSEWFFY 2004 – DESSEWFFY József, *Bártfai levelek*, utószó Kósa László, sajtó alá rend. Kiss Csilla, Miskolc, Felsőmagyarországi Minerva, 2004.
- V. ECSÉDY – V. ECSÉDY Judit, *Egy ismeretlen „Syrena”-variáns és Kazinczy, Adalékok Zrínyi Miklós „Adriai tengernek Syrenaia” c. művének kiadástörténetéhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 95(1991), 235–251.
- FRIED 1996 – FRIED István, *Kazinczy Ferenc útleírásai = Uő, Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely, Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 115–128.
- KAZINCZY 1817a – KAZINCZY Ferenc, kiad., *Zrínyinek minden munkái*, 1–2. köt., Pest, Trattner János Tamás, 1817.
- KAZINCZY 1817b – KAZINCZY Ferencz levele udvari tanácsos és ausztriai történetíró báró Hormayr úrhoz, *Széphalom*, 1817. január 13. – Báró Hormayr válasza Kazinczyhoz = *Erdélyi Muzéum*, (1817/9), 189–190.
- KAZINCZY 1818 – KAZINCZY Ferenc, *Az Erdélyi Szászok – Gubernátor Báró Bruckenthal Sámuelnek Bibliothecája = Tudományos Gyűjtemény*, 2(1818/8), 91–112.

- KAZINCZY 1836 – KAZINCZY Ferenc, *A két levél, Elbeszélés* = KAZINCZY Ferencz *Eredeti poetai munkái*, kiad. Bajza József, Schedel Ferenc, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1836 (Kazinczy Ferencz Eredeti Munkái, 1), 253–266.
- KAZINCZY 2009 – KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, sajtó alá rend. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei: Első Osztály: Eredeti Művek).
- KAZINCZY 2013 – KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, sajtó alá rend. Szabó Ágnes, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Kazinczy Ferenc Művei: Első Osztály: Eredeti Művek).
- KAZINCZY, *Levelezés IX. köt.*, 1899 – KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, IX. köt., kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1899 (Kazinczy Ferenc Összes Művei, 3. Osztály: Levelezés).
- KAZINCZY, *Levelezés XV. köt.*, 1905 – KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XV. köt., kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1905 (Kazinczy Ferenc Összes Művei, 3. Osztály: Levelezés).
- KAZINCZY, *Levelezés XVI. köt.*, 1906 – KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XVI. köt., kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1906 (Kazinczy Ferenc Összes Művei, 3. Osztály: Levelezés).
- KAZINCZY, *Levelezés XXII. köt.* 1927 – KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XXII. köt., kiad. Harsányi István, Bp., MTA, 1927 (Kazinczy Ferenc Összes Művei, 3. Osztály: Levelezés).
- KAZINCZY, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013 – KAZINCZY Ferenc, *Levelezés XXIV. kötet (3. pótkötet)*, sajtó alá rend. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Kazinczy Ferenc Művei: Harmadik Osztály: Levelezés).
- KÓSA 2004 – KÓSA László, *Tizenharmadik levél a tizenkét bártfai levélről* = DESSEWFFY József, *Bártfai levelek*, utószó Kósa László, sajtó alá rend. Kiss Csilla, Miskolc, Felsőmagyarországi Minerva, 2004, 137–154.
- MISKOLCZY 2009 – MISKOLCZY Ambrus, „Eggy két szó a magyar nyelvről, literaturáról, és annak közönségessé tételéről s elterjesztéséről a hazában”, Dessewffy József (kétszer is) elutasított értekezése a magyar nyelvről (1808, 1816) = *Levéltári Közlemények*, 80(2009), 299–327.
- MISKOLCZY 2009–2010 – MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*, 1–4, Bp., Lucidus, 2009–2010 (Kisebbségkutatás Könyvek).
- MISKOLCZY 2014 – MISKOLCZY Ambrus, *Reformot! De hogyan? Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely furcsa vitája múltból, jelenről, jövőről* = Uő, *A múlt megszeliődése, Eszmetörténet és historiográfia határán*, Bp., Gondolat, 2014, 55–62.

- NESTOR 1802 – NESTOR, *Russische Annalen in ihrer Slavonischen GrundSprache, Zweiter Theil*, verglichen, übersetzt und erklärt von August Ludwig Schlözer, Göttingen, Heinrich Dieterich, 1802.
- RADNAI 2022 – RADNAI Dániel Szabolcs, *A fürdőlevél poétikája és szociológiája a 18–19. századi magyar irodalomban = Replika*, 126(2022), 89–107.
- SZIRMAY 1804 – SZIRMAY, Antonius, *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum [...] historico-iocose conscripti*, ed. Martinus Georgius Kovachich, Budae, Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1804.
- SZIRMAY 2008 – SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben, Hungaria in parabolis*, sajtó alá rend. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka).
- SZÖRÉNYI 2002 – SZÖRÉNYI László, „... *Ha a magyar szóból a tót kimaradna*”, *Rohonyi György Dugonics- és magyarellenés gúnyversének művelődéstörténeti háttere* = Uő, *Philologica Hungarolatina, Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 2002, 161–169.
- VADERNA 2013 – VADERNA Gábor, *Élet és irodalom, Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewfy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura).